

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА В ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

**Кошинець Віктор Васильович - кандидат юридичних наук, доцент,
Національна академія прокуратури України, радник Ректора**

ORCID 0000-0002-2426-3265

В статье обращено внимание на то, что судебно-психологическая экспертиза является одной из ведущих форм использования специальных психологических знаний. Исследован вопрос объекта и предмета судебно-психологического исследования, указано на исторические этапы его становления. Также проанализированы проблемные вопросы субъекта проведения такого вида экспертизы и необходимости разработки новейших методик их применения.

Ключевые слова: экспертиза, психологические знания, юрисдикционный процесс.

The article draws attention to the fact that forensic psychological examination is one of the leading forms of the use of special psychological knowledge. It is analyzed the question of object and subject of forensic psychological research and indicated on the historical stages of its formation. Also, the author analyzes the problematic issues regarding the subject of this type of expertise and the need to develop the latest methods of their application.

Key words: expertise, psychological knowledge, jurisdictional process.

Articolul atrage atenția asupra faptului că expertiza psiho-judiciară este una dintre formele principale de aplicare a cunoștințelor psihologice speciale. Se cercetează obiectul cercetării expertizei psiho-judiciare. Sunt descrise etapele apariției instituției respective. La fel, sunt analizate problemele realizării expertizei psiho-judiciare, precum și necesitatea dezvoltării metodelor noi de aplicare a acestora.

Cuvinte cheie: expertiză, cunoștințe psihologice, proces juridicțional.

Актуальність проблеми та ступінь її розробленості. Серед форм спеціальних психологічних знань судово-психологічна експертиза посідає центральне місце. Окрім того, її висновки відображають стан не лише сучасної психології, але й рівень юрисдикційного процесу: наскільки він «доріс» до сприйняття психології як самостійного юридико-психологічного інструментарію.

Дослідники вказують (Будіянський М. Ф., Землянська О. В., Костицький М. В., Кудрявцев Й. А., Лемик Р. Я, Марчак В. Я., Нагаєв В. В., Ситковська О. Д., Холопова О. М.,

Черновський О. К. та ін.), що становлення судово-психологічної експертизи пов'язане з розвитком: експертизи як засобу доказування; психологічної науки як такої. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць у цій площині, ми не можемо констатувати, що проблема є повністю дослідженою. На сьогодні в ній продовжує залишатись чимало дискусійних питань.

Мета статті – визначення етапів становлення судово-психологічної експертизи та їх основного змісту.

Викладення основного матеріалу. Ми розглядаємо судово-психологічну експертизу (далі – СПЕ) як інститут юридичної психології, який застосовується в кримінальному та цивільному і, рідше, в адміністративному та інших видах юрисдикційного провадження. На основі вивчення наукових джерел ми згрупували найбільш поширені уявлення про об'єкт та предмет СПЕ в юрисдикційному процесі.

Об'єкт СПЕ – особистість, психологічний портрет та експертна оцінка якої важливі для встановлення істини; взаємодія особистості та досліджуваної ситуації.

Предмет СПЕ – психічні процеси, стани, властивості особистості, які мають значення для встановлення істини; непатологічні психічні особливості, що мають непатологічну природу у контексті межі психічної норми.

Застосування СПЕ дозволяє уникнути помилкової ситуації, коли досліджуються лише окремі психічні процеси і стани, а не цілісна особистість, психічні властивості якої визначають своєрідне протікання психічних процесів і виникнення тих чи інших тимчасових психічних станів. На наш погляд, це необхідно для:

- всебічного осмислення та вивчення всієї психології особистості в цілому в доступних для експерта межах;
- вивчення детермінації психіки особистості зовнішніми причинами та як саме вони опосередковуються внутрішніми умовами;
- дослідження зовнішніх та внутрішніх чинників психічної активності;
- розуміння характеру й особливостей тієї ситуації, в якій особистість перебувала та діяла.

Суддя, не володіючи спеціальними знаннями з психології, запрошує до участі в справі фахівця-психолога, висновок якого оцінюється нарівні з іншими доказами у справі. На підставі відповідних процесуальних документів, експерт (фахівець у галузі психології) проводить експертизу, що розглядається та оцінюється судом. Він має право використовувати в ході дослідження лише ті методи, котрі були розроблені та апробовані, а також

продовжують вдосконалюватися в процесі розвитку психологічної експертизи.

Щодо останнього зазначимо, що раніше судово-психологічна експертиза розглядалася як частина психіатричного дослідження чи як особливий вид у межах судово-психіатричної експертизи. Їй досі для пересічних громадян і частини правоохоронців (на жаль!) часто немає різниці між психологічним та психіатричним. Така ситуація склалася у зв'язку з частковим співпадінням предмету психології і психіатрії; недостатньою самостійністю психології на певному етапі її розвитку.

Процес розвитку судово-психологічної експертизи як самостійного виду судово-експертного дослідження тісно пов'язаний з розвитком юридичної психології. Ми умовно поділили цей процес на чотири етапи.

При цьому **перший етап** характеризується спробами виділення зв'язку між нормативно-правовим регулюванням та індивідуальними особливостями людини, характеризуються особливості допиту різних процесуальних осіб, аналізуються психологічні аспекти показань свідків.

На **другому етапі** становлення юридичної психології різноманітні спроби раннього виявлення схильності до злочинної поведінки поширилися настільки бурхливо, наскільки це не відбувалося до чи після цього етапу. Зокрема засновник антропологічної школи Ч. Ломброзо висуває теорію «врожденного злочинця». Попри численну критику, поява теорії спричинила й позитивні наслідки: в кримінології вперше починають визнавати самостійним об'єктом вивчення особу правопорушника; був започаткований інститут словесного портрету; представник соціологічної школи Е. Дюркгейм аргументує, що спонукальними чинниками злочинної поведінки є виключно причини соціального характеру; англійський лікар і фізіолог В. Карпентер розвиває тезу про підсвідому роботу мозку, що послужила поштовхом для дослідження проблеми впливу психічних реакцій на фізіологічні функції організму.

У 1898 р. Ганс Грос оприлюднює роботу «Кримінальна психологія», яка вважається першим систематизованим науковим джере-

лом з юридичної психології, тобто юридична психологія оформлюється як наука. На цьому етапі вперше починають виділяти судову психологію як окремий її напрям. Про це свідчать роботи Д. Дриля «Психофізичні типи в їх співвідношенні зі злочинністю і її різновидами (окрема психологія злочинності)», «Злочинність і злочинці (кримінально-психологічні етюди)». Досягнення експериментальної психології вже використовуються в судовій практиці (зокрема, В. М. Бехтерев та його учень А. Л. Щеглов). Зростає кількість наукових публікацій, відкриваються лабораторії, основне завдання яких – вивчення психології правопорушника, розробка практичних засобів застосування наукових знань у галузі психології.

Третій етап розвитку юридичної психології характеризується зростанням зацікавленості науковців до експериментальної психології. Зароджується новий вид експертного дослідження – судово-психологічна експертиза, здійснюються перші кроки з її використання для потреб правосуддя. Серед важливих подій відмітимо те, що в Росії спроба провести судово-психологічну експертизу в кримінальній справі мала місце в 1883 р. У 1902 р. В. Штерн застосовує експеримент для дослідження достовірності показань свідків й приходять до висновку, що такі показання не є на 100% достовірними, оскільки завжди наявний фактор суб'єктивності сприйняття. У 1907 р., на основі досліджень західноєвропейських вчених, О. Єлістратов та О. Завадський публікують роботу «До питання про достовірність показань свідків (досліди А. Біне і В. Штерна)». У Харкові в 1929 р. виходить праця О. Брусиловського «Судово-психологічна експертиза. Її предмет, методика і межі», в якій надано опис перших спроб проведення СПЕ для потреб кримінального процесу.

Активне захоплення СПЕ на ранніх етапах її розвитку призвело до максималізму у визначенні ролі судово-експертного дослідження [3, с. 76]. Вважалося, наприклад, що експерт-психолог не лише має право, але й повинен замінити ту чи іншу сторону в кримінальному процесі шляхом встановлення в

судово-психологічному дослідженні наявності чи відсутності вини підсудного.

Четвертий етап становлення юридичної психології характеризується поновленням уваги до СПЕ та запровадженням науково обґрунтованих методів дослідження в її межах. У 1968 р. прийнято Постанову Пленуму Верховного Суду СРСР «Про внесення доповнень до Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР №6 від 3 липня 1963 р. «Про судову практику у справах про злочини неповнолітніх», у якій СПЕ офіційно визнана засобом доказування. Тобто підтверджується доцільність запрошення до судового процесу спеціаліста в галузі психології як експерта у справах про злочини неповнолітніх з метою визначення: наявності/відсутності ознак розумової відсталості; здатності до усвідомлення (повного чи часткового) значення своїх дій і керування ними.

У 1980 р. Прокуратура СРСР ввела в дію методичний лист «Призначення і проведення судово-психологічної експертизи», який на довгі роки залишався базовим для застосування цього виду дослідження в кримінальному процесі.

Отже, пройшовши всі етапи становлення разом із юридичною психологією, на чинному етапі розвитку СПЕ досягла рівня регламентованої законом діяльності експерта-психолога, до професійної оцінки якого суд звертається задля встановлення психологічних проявів людини. Одержані результати у формі висновку експерта стають одним із засобів доказування, що забезпечують встановлення об'єктивної істини у справі.

Підставою для проведення судової експертизи в нашій країні у теперішній час є «Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5).

Окрім того, призначення СПЕ регулюється положеннями законів України «Про судову експертизу», «Про виконавче провадження» та іншими нормативно-правовими актами з питань судово-експертної діяльності. Про-

аналізувавши зазначені нормативні положення, ми виокремили загальні підстави, на які спираються суб'єкти юрисдикційної діяльності щодо призначення СПЕ.

1. Суд призначає експертизу за сукупності таких умов:

- для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

- надані висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності, або ж вони не надані взагалі.

2. У разі необхідності суд може призначити декілька експертиз, а також додаткову чи повторну експертизу.

3. При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою. У разі відсутності згоди, експерта чи експертну установу визначає суд.

4. Питання, щодо яких має бути проведена призначена судом експертиза, визначаються судом.

5. Сторони мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їх думку, потребує висновку експерта.

6. Питання, які ставляться експерту, і його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта, який попередньо інформує про межі своєї компетентності.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що проведення СПЕ доцільне у всіх справах, сутністю яких є міжособистісні відносини. Сучасний стан розвитку психологічної науки дозволяє говорити про досить великі можливості цієї сфери прикладного використання психологічних знань.

Для з'ясування особливостей ставлення до феноменів психологічної природи юристами і психологами нами було проведено емпіричне дослідження, в основу якого покладене з'ясування відмінностей позицій представників юридичної та психологічної професійної спрямованості. Іншими словами, наскільки співпадають оцінки щодо психологічної значущості того чи іншого поведінкового прояву (правопорушення) у юристів та психологів.

У результаті вивчення та аналізу доступних психодіагностичних засобів ми дійшли висновку, що досліджувані нами параметри можуть бути виявлені за допомогою співставлення того, як різними фаховими групами респондентів інтерпретуються: 1) матеріал, що надається для проведення СПЕ, 2) отримані внаслідок проведення СПЕ висновки.

Для перевірки цього припущення ми запропонували оцінити ситуацію ДТП з тяжкими наслідками та необхідність визначення розміру моральної шкоди постраждалої особи. Критерії оцінювання ситуації респонденти визначали самостійно. Оцінювання доповнювалося спостереженням та бесідою, що дозволило ретельно проаналізувати вимірювані нами показники.

Узагальнення відповідей на запитання та діагностичний контент-аналіз полягав у тому, що ми здійснили вибірку всіх елементів контексту та порівняли результати представників двох вибірок.

Для дослідження нами було обрано дві групи респондентів загальною кількістю у 306 осіб, з них:

1) 154 студенти-бакалаври за спеціальністю «Психологія»;

2) 152 студенти-бакалаври за спеціальністю «Право».

Відповіді респондентів не диференціювалися залежно від статі, враховуючи гендерний паритет у вибірках. Студентська аудиторія була запрошена до дослідження у зв'язку з вивченням можливостей підвищення ефективності навчального процесу відповідного сектору.

Аналіз одержаних відповідей та проведених з респондентами бесід дозволили узагальнити аргументацію (тенденції) обраних ними позицій та визначити відмінності між показниками вибірок. Результати засвідчують, що майбутні психологи набагато глибше оцінюють діагностичну ситуацію.

Зокрема, переважна частина психологів змогла запропонувати для оцінки наступні шість психологічних показників (усереднені дані): темп протікання психічних процесів у досліджуваних осіб; наявність підвищеної

психічної виснажливості; особливості довільної уваги; продуктивність мнемічної діяльності; чи є мислення нормальним за темпом, логічним, цілеспрямованим, з орієнтацією на суттєві ознаки інформації, з продукцією адекватних асоціативних образів; рівень процесів узагальнення та абстрагування.

Відповіді другої вибірки суттєво відрізнялися. Критерії, якими оперували майбутні юристи, були представлені скоріше юридичною, ніж психологічною площиною, що не може вважатися достатнім для визначення моральної шкоди постраждалої особи. Зокрема, більшість респондентів-юристів запропонували діагностичне поле з трьох складових (усереднені дані): ситуація ДТП є психотравмуючою; психотравмуючий характер ситуації, обумовлений загрозою здоров'ю та соціальному благополуччю; безпосереднє переживання ДТП супроводжувалося інтенсивними емоціями (розгубленість, тривога, збудження).

Безумовно, що наведені правниками критерії – значущі, хоча їм і не притаманні ті тонкощі та відтінки, які відзначили респонденти попередньої вибірки, та які важливі при визначенні розміру моральної шкоди, понесеної потерпілим.

Після проведеного оцінювання респонденти виступили у ролі експертів щодо встановлення розміру заподіяної постраждалій особі моральної шкоди. При цьому представники вибірки за спеціальністю «Психологія» запропонували розмір покарання, що становить у середньому 217 неоподаткованих мінімумів доходів громадян; за спеціальністю «Право» – 201 неоподаткований мінімум. Це ілюструє, на нашу думку, різницю впливу систематизованої психологічної та правової освіти.

Проведені з респондентами бесіди дозволяють коментувати одержані результати наступним чином:

- студентам-юристам притаманний більш формальний підхід до перебігу юрисдикційного процесу, ніж студентам-психологам. Вони оцінюють сутність моральної шкоди в цілому, не заглиблюючись у деталі. Психологи схильні, скоріше, до деталізації самого фено-

мену як психологічного, ніж до окреслення його матеріалізованої складової;

- аналіз емоційного компоненту одержаних результатів засвідчує, що респонденти обох вибірок більше зорієнтовані на врахування загальних правових принципів, ніж особливостей конкретних ситуацій взаємодії в діаді «правопорушник – потерпілий».

Під час бесід зі студентами було з'ясовано, що необхідною умовою бажання застосовувати у професійній діяльності і, навіть в модельованій навчальній ситуації, спеціальні психологічні знання (наприклад, призначати СПЕ) є правова поінформованість про механізми реалізації законодавчих положень. Також проведені бесіди дозволили виявити загальну для всіх респондентів особливість: студенти схильні до активних проявів розвитку власної психологічної обізнаності, але в реальному професійному житті вони піддаються тиску соціально-психологічних чинників, що гальмують ці прояви. Наприклад, вважається допустимим ігнорування даних СПЕ за наявності прямих матеріальних доказів, які суперечать її результатам. При цьому вони називаються як один із вагомих доказів при прийнятті рішення суддею. Тобто наявна проблема формальної декларованості необхідності застосування спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі.

Тут маємо відзначити необхідність систематичного спонукання студентів до прагнення вдосконалити правову реальність. Таке прагнення, на наш погляд, буде сприяти формуванню бажань свідомо розв'язувати професійні завдання на максимально ефективному, а не найпростішому (найбільш доступному) рівні. Відповідно, такий підхід формує рефлексивні риси особистості з високим рівнем домагань, що важливо для громадян сучасного українського суспільства. Відповідно, приділяючи увагу становленню особистості фахівця вже в процесі навчання у ВНЗ, ми здатні суттєво вплинути на формування їх правової та громадянської активності.

Висновки.

Таким чином, судово-психологічна експертиза в юрисдикційному процесі характеризується наступним:

- СПЕ формувалася та вдосконалювалася разом з розвитком юридичної психології – з кінця XVIII ст. й до нашого часу. Офіційне визнання вона отримала лише у 60-х рр. XX ст., до того часу на радянських теренах був тривалий період стагнації психологічної науки у зв'язку з законодавчим мораторієм на неї від 1936 р.;

- кваліфіковане проведення СПЕ може забезпечувати лише фахівець-психолог, який використовує в ході дослідження апробовані та верифіковані методи та методики;

- проведення СПЕ дозволяє уникнути помилкового трактування психічних процесів, психічних станів та психічних властивостей процесуальної особи, розміру понесеної нею моральної шкоди тощо;

- студенти-психологи при опрацюванні тотожних ситуаційних завдань здатні до

більш глибокого аналізу ситуації та мають вищий рівень рефлексії щодо інтенсивності переживань постраждалої особи, ніж студенти-юристи;

Література

1. Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посібник / ред. В. Г. Гончаренко. К. : Юрінком Інтер, 2010. 400 с.

2. Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / Бойченко С. Б. та ін. ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка та І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 502 с.

3. Столітній шлях судової експертизи в Україні, 1918-2018 рр. / авт.-уклад.: Ключев О. М. та ін. ; за ред. О. М. Ключева. Харків : Золоті сторінки, 2018. 335 с.